

större manuskript som blir nästa vetenskapliga arbete från hans hand.

Göteborg är en del av Västkusten där fiske och sjöfart historiskt har spelat en stor roll. Därför är det naturligt att en uppsats i boken tar upp frågeställningar med maritim anknytning. Mats Ris vidgar perspektivet utanför Sveriges gränser när han studerar de politiska diskussionerna, konflikterna och lagstiftningen om valfångst i polarområdena. Problematiken centraldirigering och praxis är aktuell genom att han belyser relationerna mellan Internationella valfångstkommissionen (IWC) och ”ett mindre antal kustsamhällen i Arktis, Japan och framför allt Nordatlanten (s. 282).

I boken publiceras en selektiv bibliografi över Sven B. Eks vetenskapliga produktion alltsedan 1955, sammanställd av bibliotekarie Claes Hennies.

Värdet med denna bok är främst att den ger en god inblick i den pågående och nyss avslutade forskning som bedrivs vid en av de fem etnologiska institutionerna i Sverige. Det är väsentligt att den unga forskargenerationen i så stor utsträckning har fått komma till tals. De yngre forskarna kommer att stå för den fortsatta utvecklingen av etnologin i Göteborg, den som Sven B. Ek har lagt en god grund för. Boken bör lämpa sig som kursmaterial inom universitetsundervisning som tar upp aktuell forskning och forskningstrender.

Anders Gustavsson, Oslo

Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige. Eva Österberg (red.). Atlantis, Stockholm 1997. 415 s. ISBN 91-7486-355-X.

Jämmerdal och fröjdesal är det träffandet namnet på en samlingsvolym som givits ut under redaktion av Eva Österberg. Ett syfte med artiklarna är att belysa de kvinnovärldar som ligger i stormaktstidens skuggsida och nyansera de polariserade och populariserade bilderna av två slagkraftiga kvinnoöden under 1600-talet – häxan på bålet och den högdragna drottning Kristina. Författarna, historiker från Lund och Växjö, fyller rummet mellan jämmerdal och fröjdesal med en mångfald kvinnliga erfarenheter och levnadsvillkor. Deras väl-skrivna studier skänker liv och färg åt en sektor av 1600-talets Sverige som hittills dominerats av den stora berättelsen om martialisk dådkraft och häpnadsväckande framgångar. Boken andas forskarglädje och upptäckar-

lust som gör läsningen till ett stort inspirerande äventyr.

Inledningsvis redovisar Österberg de stora linjerna i det fleråriga projekt som föregått bokens tillkomst och som också binder samman de mångsidiga artiklarna. Ett viktigt tema är religionens och lagens normsystem. De var grundbultar i samspelet mellan den andliga och den världsliga överheten som tvingade människor till lydighet i denna tillvaro mot löfte om ett gott liv efter döden. Kyrkans och lagens regler och bud var huvudingredienser i de diskurser – samtalsordningar – som utvecklades i människors möten med varandra.

Sedan övergår texterna till konkreta skildringar av kvinnors levnadsbetingelser i samhällets mitt – kvinnor som genom sitt stora antal representerade och respekterade normaliteten – bondhustrur, prästdöttrar och borgaränkor.

Brott mot tidens uppfattning om normalt kvinnligt beteende leder till olika former av straff som kvinnor ibland strategiskt accepterar, ibland motvilligt tvingas genomgå. Men det finns också kvinnligt uppror och protest mot rådande hegemoniska könsmonster, kvinnor som klär sig och lever som män. De skapar en slags genus-o-ordning som en kvinnlig självständighetsdeklaration.

I de sista artiklarna möter vi kvinnor i samhällets elitskikt, vilkas främsta exponent var en kvinna, drottning Kristina. 1600-talets kraftfulla damer var sannerligen inte försagda ens i maktens innersta rum. De tvekade inte att leda godshushållets ekonomi med järnhand eller att med pondus starta storföretag och de har därmed säkrat en framträdande plats i tidig svensk näringslivs- och kvinnohistoria.

Tolkningsredskapen hämtas främst från tre huvudriktningar inom internationell historisk kvinnoforskning. De är: *försämringstesen* (det för kvinnor ogynnsamma genussystemet som bygger på skarpa distinktioner), *mot-tesen* (konsekvenser för kvinnor genom makroförändringar i ekonomi, industri etc.) och *tredje ståndpunkten* (nedtonar den enhetliga genusaspekten och framhäver i stället relativiteten i manligt och kvinnligt handlingsutrymme och faktiska gränsöverskridanden). Dessa tolkningsmodeller, här förenklat summerade, prövas på svenskt material. De frågor som ställs är formulerade utifrån dessa modeller och belyser även det mest svåråtkomliga – den enskilda människans egna tankar. Man har inte låst sig i rigida tolkningar utan lämnar vägen öppen för nya vinklingar av materialet.

Den första artikeln handlar om 1600-talets styrande tankesystem. *Kenneth Johansson* skildrar reformatio-

nen som en process, vilken förändrar den grundläggande synen på kärlek och lust i den heterosexuella parkonstellationen. Det äkta paret kompletterar varandra, ömsesidighetsprincipen var självklar. När kyrka och stat samverkar och ändrar denna i våra ögon nästan moderna ordning, är det kvinnans sfär som blir mer limiterad. Parallelliteten i relationen går över i en överordning och underordning mellan könen. Kvinnor placeras formellt lägst i den patriarkaliska hierarkin. Luthers avmystifiering av jungfrudomen förklarar varför sexualitet mellan man och hustru blir mer njutningsfullt köttslig, rekommenderlig och avsyndad. Den otygglade sexualiteten och otillbörliga lusten utanför äktenskapets ramar är däremot förkastliga och särskilt frivola i de folkliga lagren.

Likpredikningarna är rika kunskapskällor i *Barbro Bergners* penetrerande analys. De ska läsas som idealbilder för hur verkligheten borde se ut, för överhetens och den enskildes önskan om det goda eftermälet. Dygdbegreppet är här centralt, i det koncentreras seklets hela kosmologi; väsentligen den specifikt kvinnliga dygden. Bergners analys av dessa äreminnen resta under dödens rituella efterspel är ett viktigt inlägg i boken. Kvinnors erfarenheter av lidande och smärta, liv och död, sorg och saknad tecknas med empati och med vetenskaplig distans. Det är ett uppvisningsstycke i hur man även ur det icke sagda kan utvinna kunskap.

Bergner finner att stormaktstidens kvinna (oavsett stånd) är inskriven i andra sammanhang än mannen. Hon bär upp hushållet och hennes roller är riktade inåt, mot familj och släkt. Kvinnan är i alla sammanhang definierad genom en närvarande eller frånvarande man. Framför allt upphöjs familjen till en sakral konstellation och kult. Bergner visar på komplexiteten i dessa texters budskap. Hon ifrågasätter entydigheten i idealen och säger att dygdeidealet var ett nödvändigt värn mot tidens kaos orsakat av krig, pest och massvält.

Kvinnors demonstrerade handlingskraft i krissituationer pekar också på att kvinnor kunde ta över mannens roller. *Magnus Perlestam* tar upp detta fenomen i sin studie av änkor, hustrur och pigor som gårdsförvaltare. De många krigen drog till sig männen och skördade deras liv. De frånvarande eller avlidna skapade stora problem hemma för människor och odling. Kvinnorna måste ta över ansvaret och agera i husbondens ställe. Perlestam benär upp hur mycket ansvar en kvinna kunde ha och vilken makt hon tilläts utöva. Hennes civilstånd avgjorde. Själva processen i samband med att en kvinna tog över det formella brukaransvaret eller

fick reellt ansvar, tillfälligt eller periodvis, är konkret relaterade i några fallstudier från en ofta hård och bister verklighet. Feminisering och maskulinisering av ett gårdshushålls arbetsuppgifter i ett längre perspektiv är också ett tema i denna artikel.

Malin Lennartssons bidrag är en gripande berättelse från verkliga livet om prästdottern Annickas kärlek till guldsmeden Anders. Källorna, rättsliga protokoll, domkapitelsakter inkluderande brev, ger stoff åt en historia så sprängfylld att verkligheten nästan förvandlas till fiktion av Shakespearesk dignitet. Aktörerna är en ung kvinna, en sträng far, två friare samt lagens och kyrkans representanter. Annicka upplever förbjuden kärlek med Anders, får ett dödfött barn med denne och tvingas av fadern att trolova sig med en annan man, präststuderanden Petrus. Eftersom trolovningen skedde mot Annickas vilja blir dess giltighet ett fall för rätten som också ska besluta om straff för Anders brott mot sedligheten. Det överraskande i denna process är att såväl kyrka som lag är eniga om att äktenskap skall ingås på frivillig basis och de underkänner den framtvingade trolovningen. Det kvinnoporträtt som Lennartsson så varsamt lockat fram ur arkivmaterial skänker nya dimensioner åt våra föreställningar om 1600-talskvinnor.

Under rubriken "Husmoder och läromoder" ger *Conny Blom* en inblick i kvinnors nyckelroller i offentlig vård. Inom hospital och barnhus hade kvinnor ur det stora mellanskiktet – borgarståndet – arbetsledande funktioner. Som i alla institutioner med hög grad av traditionellt kvinnliga arbetsinsatser fanns där många yrkesarbetande kvinnor på överordnade maktfyllda positioner och i underordnade smutsiga funktioner. Denna essä är rik på etnografiska och kulturhistoriskt intressanta detaljer. En skakande beskrivning av de institutionaliserade barnens liv och villkor är invävd i huvudtemat. Kunskapen om barn förr har ökat med denna bihistoria. Hur påverkade barndomserfarenheterna deras syn på liv, familj och arbete?

Marie Lindstedt Cronberg visar hur Luthers lära genomsyrade stormaktstidens samhälle och medverkade till att upphöja äktenskapet till kult. Allt hot mot den äktenskapliga institutionen måste bekämpas. Utifrån denna reformationens ideologiska kärna skärptes synen på sexualbrott. Sexualmoral granskades av lag och kyrka. Brott och straff löpte samman i en skarp skala från svår synd (tvegifte, dubbelt hor) med dödsstraff som påföljd till mökränkning och lönskaläge (mellan ogifta) med lättare straff, böter. Samhälle och kyrka

slog vakt om äktenskapet och den heterosexuella familjeformen. Man ville också skapa ordning och stadga för överförande av egendom. De syndande ogifta stöttes ut ur gemenskapen och återintegrerades i samhället genom ritualiserade procedurer. I denna studie exemplifierar olika rättsfall hur kyrka och stat samverkar för att upprätthålla denna stränga sexualmoral. Vi får en skrämmande inblick i de medel – även tortyr – som överheten utan att tveka använde för att pressa fram bekännelser om horsbrott, barnamord och faderskap.

Om kvinnorna med de suggestiva namnen – Torsk-Margareta, Stumpefors-Karin och Tjocke-Sara skriver *Conny Blom*. Tidigare hade kyrkan tagit hand om alla dem som inte kunde lita till anhöriga i nödsituationer. Efter reformationen övertog det allmänna, staten, städer och socknar ansvaret för alla som fallit utanför systemet. I denna artikel ligger fokus på fattiga kvinnors oerhörda utsatthet i samhället, på hospitalen, beroende av allmosor eller utpetade ur den offentliga vården, uti tiggeri, prostitution och småtjuveri. I kombinerade barn- och tukthus fostrades småflickor till att vid åtta års ålder veta sin plats i underklassen och leva enligt statens och kyrkans regler. Men den ruskigaste kombination man kunde tänka sig under den blomstrande stormaktstiden var dock att vara en ensam, fattig, sjuk, helt försvarslös och gammal gumma.

Allt mer komplicerad och diffus ter sig tidens syn på homosexualitet. Den mellan män var en styggelse i lagens ögon, medan det kring lesbiska relationer rådde tystnad. *Eva Österberg* lyfter fram denna fråga i en tänkvärd granskning med betoning på relationer mellan kvinnor under rubriken ”Förbjuden kärlek och förtigandets strategi”. Utifrån ett relaterat skandalfall om en gift kvinna ur de högre samhällsskikten som, iförd manskläder, spankulerat i Stockholm i sällskap med en vacker jungfru, vidgar förf. ämnet till att handla om 1600-talets syn på sexualitet och kön. Österberg ruckar på Michel Foucaults bärande tanke om 1500- och 1600-talens tysta diskurs kring sexualitet och menar att denne kanske underskattar ”den förmoderna människans förmåga att både tänka och kommunicera”. Denna försiktiga justering framförs i samma anda som kritiken mot Malinowski för dennes nedlåtande syn på s.k. primitiva människor (kulturer) och deras förmenta brist på analytiskt tänkande. I själva verket fördes en kraftfull, allt annat än tyst, diskurs om sexualitet under detta sekel. Genom att använda metaforer och epokkontraster (1800-talet mot 1600-talet) prövar förf. att lyfta fram mer kunskap om den svåråtkomliga tidsandan under stor-

maktstiden. Homosexualitet, den tysta synden, var på 1600-talet skynd bakom den Stora och Synliga heterosexuella Synden som praktiserades utanför äktenskapet eller före trolovningen. I ett känt rättsfall med en kvinna av börd som helt iklätt sig den manliga rollen, t.o.m. gift sig med en kvinna, visar förf. hur myndigheterna slutligen utdömde ett mycket mildt straff därför att den brottsliga inte synligt visat att hon bröt mot sexuella normer. Kvinnor ur folket som avslöjades med att spela män och ingå äktenskap med en annan kvinna straffades betydligt hårdare, t.o.m. med döden genom halsuggning. Brotten hotade den heliga familjen och den legitima avkomman (=egendomsöverförande), viktiga fundament i stormaktsväldet.

Adelskvinnor är huvudpersoner i *Jan Samuelsons* artikel. Under stormaktstiden konstituerade sig adeln som stånd ur det allt starkare frälset. Kvinnorna hade ingen given plats i det manligt dominerade system där tjänst i staten och det militära var det väsentliga. Där emot spelade de betydande roller på andra arenor. Analysen byggs med flera pusselbitar, exempelvis adliga kvinnors plats i släktsystemet, deras namnskick, dåtida handböcker om kvinnors fostran och roller, viktiga mål med kvinnors utbildning samt träning i kvinnligt ledarskap och ekonomi. Ett förvånansvärt stort antal frälsegods ägdes av främst änkor men också av ogifta adelskvinnor (jungfrur). Deras namn dök också upp på tidens kapitalmarknad i olika lånetransaktioner. De kunde alltså i praktiken agera på egen hand, utan förmyndare. Förf. pekar med rätta på att adels många kvinnor med betydande ekonomisk makt och myndighet var en udda företeelse i det patriarkala värdesystemet. De agerade självklart suveränt och motströms i den rådande ideologin. Kvinnors faktiska ekonomiska och politiska makt, som de förstår att nyttja strategiskt för sina egna eller för sina klienters syften, ställs i ett intressant resonemang mot den institutionella maktlösheten.

Det svenska hovfruntimret under stormaktstiden är temat i *Fabian Perssons* bidrag. Studien utgår från ett citat – ”Dog utlefwad cammarfröken” (Carl Gustaf Tessin) och bjuder därefter på en ingående beskrivning av den komplexa verkligheten i ett högt placerat kvinnligt yrkeskollektiv. Förf. lyfter fram stormaktstidens hovstat som en offentlig arena där adliga kvinnor i sin professionella kapacitet spelade synliga och centrala roller. De hade tillträde till maktens inre rum, deltog aktivt i social glans och ceremoni, påverkade politiska beslut och var insatta i olika intriger.

Studien är ett viktigt bidrag för vår övergripande kunskap om svenska eliter, nätverkens betydelse och i all synnerhet om kvinnorna i denna maktsfär. Förf. analyserar denna grupp utifrån flera perspektiv för att belysa den skiktade kvinnliga verkligheten vid hovet. Han växlar mellan konkreta, strukturella analyser och mer kulturanalytiskt inspirerade förklaringsmodeller. I grunden låg hovfruntimrets organisation och dess formella hierarkiska ordning, vilken avspeglade sig i rangordnade titlar och benämningar samt bestämda arbetsuppgifter. Förf. påpekar med rätta att hovfruntimret var "en viktig del av den unga stormaktens ansikte utåt".

Många fördelar uppvägde förlusten av personlig frihet och kan möjligen förklara varför så många blev kvar länge vid hovet. Hovfruntimret var en särskild grupp sammansvetsad genom släktskap, dygnet-runt-umgänge och personliga relationer till kungamakten. Materialet avlockas intresseväckande vinklingar bl.a. genom patron-klient-perspektivet och betoningen av det stora kravet på lojalitet som den särskilda tjänsten ställde på individerna. Man känner igen ett överklassens livs- och kulturmönster (släkt- och klassolidaritet, de interna smeknamnen m.m.) som ännu ger vissa elitgrupper en aristokratisk prägel, men som också utmärker de nya makteliterna.

I den avslutande artikeln skänker *Eva Österberg* ytterligare ljus åt två jämnåriga, ytterligt spännande damer på samhällets högsta topp. Drottning Kristina, denna konungsliga rebell i reformationens diktatur, som trotsade Luther och gick sina egna vägar på det överlägsna och självklara sätt som är utmärkande för gamla aristokrater. Den analytiska utgångspunkten är att i tidens samtalsordning är börd och ära primära markörer, kön och genus sekundära. En intressant och aktuell parentes gör förf. när hon spekulerar i vilka myter och eftermälen som skulle spunnits kring Kristina om hon dött ung och inte som en gammal, udda och ensam kvinna, utan krona och i exil. Denna fråga har ju engagerat bl.a. Camille Paglia med anledning av prinsessan Dianas död och begravning.

Den andra kvinnan i studien är lågadliga Catharina Wallenstedt, en värdig representant för den uppåtsträvande elit som erövrade det sociala rummet vid denna tid. I likhet med drottning Kristina var hon en högt bildad och välartikulerad kvinna, vars långa liv påverkades av krig, närhet till hov och vana att möta offentlighetens män. Catharina är känd för eftervärlden genom sina många, långa och detaljerade brev. Hon äftöjde sin man på fälttåg, skötte familj och ekonomi

med bravur samt bevakade mannens karriär. I analysen av dessa två toppkvinnors liv och villkor utifrån ett ledarskapsperspektiv för förf. in begreppet heder, som knappt nämnts (dock anats) tidigare i bokens artiklar trots dess nära anknytning till synd, skam och ära.

Båda kvinnorna har omskrivits som beräkande, kalla, onaturliga, okvinnliga. Hur deras liv gick ihop med tidens kvinnosyn är en fråga på vilken svar sökes. Var deras liv och deras roller så avvikande och deras agerande så hotande? De genom seklerna skiftande och polariserade bilderna av Kristina och Catharina bildar en bakgrund för Eva Österbergs nyanserade och empatiska kvinnoporträtt. De två kvinnornas självständighetssträvan prövas i ett vidare samhällsperspektiv och utifrån de hinder som rådande patriarkala värderingar reste i deras väg. Deras vägran att underkasta sig den traditionella kvinnlighetens konventioner såväl i sitt sexualliv som i praktisk vardag och maktutövning gjorde dem sårbara.

Etnologer som studerar människan som kulturvarelse, vardagens praktiker, makt och vanmakt, genus och kön i vår egen tid, finner i dessa essäer flera nycklar för en djupare, historiskt förankrad förståelse av moderna fenomen. Vår tids karriärkvinnor, maffia-kulturens tabuerade "vita änkor" (hustrur till mafiosi i fängelse, på flykt eller gömda), kvinnor på de lägsta pinnarna i samhällsstegen m.fl., är också fångar i en väv av föreställningar, idéer och ideologier som skapar såväl goda som dåliga förutsättningar att styra det egna livet. Moraliska pekpinna lyfts varnande mot kvinnor som på olika sätt och av skilda skäl utmanar och avviker från den mall som konstruerats för kvinnors beteende eller som bryter mot ideologiska gränser lagda kring deras handlingsutrymme. Det löper trådar mellan stormaktstidens fruntimmer och moderna kvinnor.

Angela Rundquist, Djursholm

Birgitta Conradson & Angela Rundquist: *Karriärkvinnan. Myt och verklighet ur etnologiskt perspektiv*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 1997. 189 s. ISBN 91-7203-229-4.

Framgångsrika kvinnor med ambitionen att lyckas både inom yrkeslivet och privatlivet är det spännande studieobjekt som Stockholmsetnologerna Birgitta Conrad-